

УДК 37.035.232

Л. В. Повалій, м. Київ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї

Розглядаються основні концептуальні підходи до аналізу насильства в сім'ї, які дозволяють розглядати насильство в якості комунікативної системи, з'ясувати наявність і характер проблемних зон у сімейному оточенні дитини.

Ключові слова: сім'я, профілактика насильства, фізичне та психічне насильство, теорії виникнення насильства.

Актуальність проблеми профілактики насильства зумовлена насамперед динамічними змінами соціокультурної ситуації, негативними тенденціями в життєдіяльності сучасної сім'ї: зниженням її ролі в формуванні особистості дитини, наростанням кризи інституту сім'ї, самоусуненням батьків від виховання власних дітей, руйнуванням традиційної структури сім'ї. Через погіршення життєвого рівня широких верст населення в Україні почастишали випадки жорстокого поведіння батьків, інших дорослих членів сім'ї з дітьми, тобто сімейного насильства, яке, відповідно до результатів соціологічних досліджень, набуло характеру поширеного явища в різних регіонах України.

Так, результати сучасних вітчизняних досліджень свідчать про те, що 30-40% усіх тяжких насильницьких злочинів відбувається в сім'ї; особи, що загинули або отримали тілесні ушкодження на ґрунті сімейно-побутових конфліктів, посідають перше місце серед різноманітних категорій потерпілих від насильницьких злочинів; близько 70% жінок зазнають різноманітних форм сімейного насильства. До 35% неповнолітніх систематично застосовуються жорстокі форми покарання; близько 12% громадян піддаються сексуальному насильству в сім'ї, більше третини всіх навмисних убивств і злочинів із нанесенням тяжких тілесних ушкоджень скоюються в сім'ї [1; 5]. І дані статистики свідчать про позитивну динаміку насильницьких злочинів, що чиняться на сімейно-побутовому ґрунті.

Проблема насильства є предметом дослідження різних наук: філософії (М. Бахтін, М. Бубер, В. Зеньківський, О. Казновецька, М. Лоський, В. Малахов, С. Франк); психології (Ф. Васи-

люк, Т. Гаврилова, М. Левітов, О. Реан, Т. Рум'янцева); соціальної психології (Ф. Александрова, Ю. Антоняк); педагогіки (М. Асанова, Б. Ворник, І. Грабська, Ф. Думко, Н. Зинов'єва, О. Невмержицький, В. Оржеховська, Р. Ролинський, Т. Федорченко та ін.).

Поняття «наси́льство в сім'ї» є відносно новим для вітчизняної науки. У Радянському Союзі насильство в сім'ї було «за-критим» питанням. Ним займалися здебільшого кримінологи, психологи при вивченні злочинів, скоєних у сімейно-побутовій сфері. На державному рівні ця проблема обговорюватися не могла — насильство в сім'ї не могло бути соціальною проблемою в країні, де в кримінально-правовій доктрині пріоритетними об'єктами захисту були державні інтереси і державна власність. Та й зараз можемо констатувати той факт, що статистичні дані стосовно фактів насильства в сім'ї є явно заниженими. У суспільній свідомості та засобах масової інформації проблеми насильства здебільшого представлені в надто вузькій і трансформованій формі «жахів окремого випадку».

Беручи до уваги Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (2001), який визначає як саме поняття «наси́льство в сім'ї», так і основні його форми, під поняттям «наси́льство над дітьми в сім'ї» ми розуміємо будь-які умисні дії фізичного, психічного (емоційного), сексуального чи економічного спрямування дорослих членів сім'ї по відношенню до дітей, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи дитини як людини і громадянина, і наносять їй моральну шкоду, шкоду її фізичному або психічному здоров'ю.

Означена стаття присвячена розгляду основних концептуальних підходів до аналізу насильства в сім'ї.

Більшість теорій і підходів, що мають об'єктом свого вивчення насильство в сім'ї, можна розділити на три основні групи: 1) концепції соціально-історичної спрямованості у вивченні насильства в сім'ї; 2) концепції індивідуально-психологічної обумовленості насильства в сім'ї; 3) концепції, в яких сім'я розглядається як системне утворення.

Перший підхід розглядає насильство як соціальну проблему, що виникла внаслідок відсутності в суспільстві гендерного паритету, а також внаслідок домінантної позиції чоловіка в соціальних відносинах, яка історично утворилася в суспільстві. Осно-

вною теорією цього підходу є так звана патріархальна теорія, що розглядає суспільство як таке, в якому домінують чоловіки, а жінки знаходяться в підлеглому становищі, і чоловіки поводяться з ними як зі своєю власністю. Представниками цієї теорії є Р. Є. Добаш і Р.П. Добаш, Н. Блеклок, М. Страус, Р. Гелес, А. Квітковська, І. Грабська та ін. Цей підхід пояснює застосування насильства економічними і соціокультурними умовами життя суспільства. Економічна і соціальна нерівність породжує диференціацію суспільства на групи, суспільні класи і, відповідно, протиріччя і боротьбу між ними. Суть цього підходу стосовно пояснення причин сімейного насильства полягає в розумінні того факту, що домашній диктат споконвіку заохочувався традиційними нормами організації сімейного життя, що припускали суворе поведіння з членами сім'ї, ототожнювали фізичну агресивність із мужністю або санкціонували право глави сім'ї поводитись з іншими членами сім'ї як із власністю. Це насамперед стосувалося ставлення до жінок і дітей. Що стосується виховання дітей, то мусимо відзначити, що культурна традиція минулого, підтримувана релігією, не просто виправдовувала насильство в сім'ї стосовно дітей, а й нерідко робила його обов'язковим елементом життя. Так, у відомому «Домострої» стосовно виховання дітей, рекомендується «Любить их и беречь и страхом спасать; уча и наказуя, и рассуждая раны возлагать. Казни сына своего от юности и будет покой тебе в старости; не ослабевай бия младенца: если железом бьешь его — не умрет, но здоров будет; бия его по телу, душу его избавляешь от смерти» [3, с. 128].

Патріархальний спосіб життя в свій час певною мірою можна було виправдати існуючим тоді способом виробництва, для якого потрібна була велика фізична сила, а також необхідністю самостійно захищати родину. З тих пір спосіб життя докорінно змінився, але суспільна думка, культурна традиція мають велику інерцію і зберігаються десятиріччями і століттями після того, як зникли об'єктивні причини їх виникнення. Це стосується успадкованих від патріархального суспільства численних стереотипів, які у суспільній свідомості нерідко виправдовують домашнє насильство.

Таким чином, соціокультурний підхід фокусується на аналізі соціальних структур, культурних норм і цінностей суспільства

як чинників домашнього насильства. Серед факторів, що впливають на прояв насильства в сім'ї, у рамках цього підходу виділяють: існування культури насильства в сучасному суспільстві, патріархальність суспільства, тоталітарні установки членів сім'ї, стереотипи щодо ролі чоловіка і жінки в суспільстві. Реструктуризація та зміна статево-рольових стереотипів розглядається як фактор, що може знизити рівень насильства.

Наступний напрямок у вивченні насильства в сім'ї об'єднує ті концепції, що виводять насильство з природи людини. При цьому припускається, що існують вроджені схильності, інстинкти, що підштовхують людину до насильства. Насамперед, це психологічні і соціобіологічні підходи, соціал-дарвінізм і деякі політологічні напрямки, які беруть за постулат біологічну, генетичну та еволюційну схильність людини до актів агресивної поведінки.

У рамках індивідуально-психологічного підходу досить поширеними є такі теорії: 1) психопатологічна; 2) циклічності або міжпоколінної передачі насильства; 3) соціального навчання.

Представники психопатологічної теорії (С. Гарт, Д. Дуттон, А. Розенбаум та ін.) обстоюють погляди, що певні індивіди страждають від психічних хвороб, розладів особистості чи інших дисфункцій, які спричиняють їх до агресивних дій в сім'ї, або до віктимної поведінки.

Ця теорія, так само як і інші, має свої достоїнства і недоліки. Плюси цієї теорії — виділення її послідовниками (Д. Хоталінг, Д. Цукерман) низки категорій рис насильника (агресора), характерних рис жертви та взаємовідносин між ними; мінуси — дослідникам не вдалося виокремити якийсь окремий психічний розлад, властивий як агресору, так і жертві; неспроможність виділення особистісних рис, які пов'язані саме з сімейним насильством; ігнорування того факту, що багато агресорів є психічно здоровими, так само й того, що багато особистостей, які страждають від психічних хвороб, не поводяться агресивно.

Теорія «циклічності насильства», або міжпоколінної передачі насильства полягає в тому, що насильницька поведінка може бути засвоєною в межах сім'ї і передається від одного покоління до іншого. Діти, які стають свідками образливої поведінки між батьками чи жертвами насильства з боку батьків у дитинстві, виростають і взаємодіють зі своїм партнером чи дитиною у такий же

спосіб, що свідчить про розвиток у них схильності до насильства у власній сім'ї та утворення безперервного ланцюга насильства.

Ці твердження узгоджуються з теорією соціального навчання А. Бандури, суть якої полягає в тому, що агресивні реакції, як і будь-яка інша поведінка, засвоюються і підтримуються шляхом безпосередньої участі індивіда в ситуаціях прояву агресії, а також у результаті пасивного спостереження проявів насильства.

Р. Гелес припускає, що виховання із застосуванням агресії сприяє становленню насильства. Роль жорстоких покарань у становленні агресивної поведінки в дорослому віці обумовлюється такими факторами:

1) батьки, які жорстоко карають свою дитину, стають для неї прикладом агресивності, дитина дізнається, що фізична агресія — це засіб впливу на людей та контролю над ними і в подальшому намагатиметься використовувати її у відносинах з іншими;

2) діти, яких занадто часто карають, будуть намагатися уникати батьків і чинити їм опір. Це заважатиме їм засвоювати інші навички, які б допомогли їм соціалізуватися;

3) якщо покарання занадто збуджує та засмучує дитину, вона може забути причину покарання — і в результаті залишається лише гнів і розчарування. Це означає, що покарання змушують тільки приховувати зовнішні прояви небажаної поведінки, але не ліквідують її.

Таким чином, індивідуально-психологічний підхід фокусується на дослідженні особистісних рис агресора і жертви. В результаті досліджень не виявлено певного психопатологічного профілю: і агресор (образник, насильник), і жертва характеризуються спільними особистісними рисами: низька самооцінка, неасертивність та схожий досвід переживання образ із боку батьків у дитинстві. Досвід спостереження або відчуття на собі насильства в дитинстві деструктивно впливає на особистість і є ризик-фактором для розвитку образливих стосунків у власній сім'ї. Спостереження і переживання насильства в дитинстві порізно впливають на вибір ролі агресора чи жертви і залежать від статі дитини.

Третій, системний підхід фокусує увагу на походженні та формах насильства, вивченні особливостей взаємодії, динаміці спілкування, процесі розв'язання конфліктів у сім'ї. У рамках цього

підходу «насильство» у широкому розумінні явища пов'язується з будь-яким обмеженням як фізичних, так і моральних, естетичних й інших духовних можливостей людини. У змістовному плані до цього можна додати всіляке обмеження проявів свободи людини. У вузькому ж розумінні, насильство пов'язується з застосуванням, насамперед свідомого, фізичного, психологічного, фінансово-матеріального тиску на людину, оскільки більшість випадків насильства в сім'ї пов'язано з психологічним тиском і експлуатацією [5, с. 29].

Теорії цього підходу розглядають чотири основні дослідницькі аспекти сімейного насильства. Перший аспект стосується розгляду насильства в сім'ї як такої форми комунікації, що складається з окремих соціальних актів. Другий — відображає інтеракційний характер сімейного насильства; третій свідчить про девіантний характер насильницьких дій, четвертий — про конфліктологічні передумови розвитку і протікання насильства.

Розглядаючи насильство в сім'ї як певним чином здійснювану взаємодію, можна виділити, принаймні, такий тип соціальних інтеракцій, як вчинення «неявної» (або «неочевидної» — такої, що не рефлексується суб'єктом) насильницької дії. У свою чергу цей тип поділяється на такі види насильства, що не мають за мету заподіяти шкоду:

- «педагогічне насильство», що розгортається у системі відносин, пов'язаних із вихованням та освітою, і де засобами виховання виступають заохочення та покарання. Таке насильство адаптивне, оскільки його застосування поряд із заохоченням обумовлено закономірностями психіки людини, такими як закон контрасту (при проходженні амбівалентних переживань одне за одним відбувається їх посилення), і закон звикання та притуплення мономодальних почуттів або переживань (мономодальні переживання, які приходять один за одним, виникають все легше, але протікають все слабше) [2, с. 8];
- «соціалізаційне насильство», що виявляється у застосуванні тих же засобів, тільки тепер уже «соціалізуючих» — заохочення та покарання. Якщо людина не вписується в соціальний простір, її очікують низький соціаль-

ний статус, життя за межею бідності або ж «соціальне виключення». Соціалізаційне насильство може бути: а) агресивним (соціальне виключення, навмисне ігнорування з боку інших членів сім'ї і т.п.); б) неагресивним (форми і методи ресоціалізації, наприклад, поміщення неповнолітнього до спеціальної установи з обмеженням свободи його пересування і дій); в) індиферентним, коли сім'я не докладає зусиль для надання комусь із її членів допомоги у виборі шляху, котрий забезпечує задоволення потреби в самореалізації, а лише реагує на помилки людини;

- «інформаційне насильство», метою якого є просвітництво, знайомство з позитивними і негативними сторонами життя. Для прикладу, такими є методи, що реалізують бажання батька прищепити синові відповідну реакцію у випадку агресії з боку ровесників. Насильство в даному випадку набуває суб'єктивного змісту, тому що навіть коли подається позитивна інформація, що змушує, проте, змінювати свій світогляд, своє ставлення до життя, свої ціннісні орієнтації, стереотипи мислення, людина може сприйняти тиск такої інформації як психологічне насильство. А оскільки психіка прямо пов'язана з фізичною оболонкою, то такий психологічний тиск може викликати неузгодженість функцій організму, тобто заповдіяти фізичну шкоду організму. Проте насильство може в даному випадку сприяти підвищенню рівня резистентності зовнішньому тиску й пристосуванню до жорстких умов життя. Отже, можна говорити про те, що таке насильство найчастіше супроводжує досягнення благої мети, і пов'язується це в першу чергу з розвитком раціонального мислення. Розгляд насильства у таких площинах розкриває останнє як надтонку субстанцію, що може змінювати свою модальність у залежності від властивостей навколишнього середовища, а також особливостей суб'єктів взаємодії;
- «самозванницьке насильство» — таке, що не рефлексується суб'єктом, оскільки дії частіше усього навіть не усвідомлюються як насильницькі або агресивні. Мова йде

про прості події в житті будь-якої людини, такі як зрада, брехня, байдужість і т.п., лише з тією різницею, що при їх описі не оперують термінами «насильство» або «агресія». Основою такого насильства є прагнення підняти себе, принижуючи інших, підкреслити свої переваги на фоні недоліків інших, небажання припустити можливість існування іншої точки зору. «Байдуже» насильство виникає щоразу, коли людина зневажає проблеми людей, що залежать від нього. Ця залежність може мати різні характеристики, вона не обов'язково передбачає узяття на себе відповідальності за долю залежного і не є достатньою умовою для насильницької взаємодії. Проте, будучи пов'язаною з проханням залежного про допомогу і можливістю (але відсутністю бажання) допомогти, така залежність набуває характеру насильницької взаємодії, коли відмова у допомозі розцінюється агентом інтеракції як скоюване зло.

Таким чином, системний сімейний підхід розглядає насильство у сім'ї як продукт усієї сімейної системи, а не результат індивідуальної патології. Він фокусується на дослідженні процесів сімейної комунікації, їх основних особливостей та їх ролі у виникненні дисфункцій. У рамках підходу аналізуються психологічні механізми розгортання образливих взаємин у сім'ї.

Підсумовуючи, зазначимо, що означені підходи до визначення і розуміння сутності поняття «насильство в сім'ї», особливостей його виникнення та ідентифікації основних проявів послугували теоретичною базою для дослідження соціально-педагогічних засад профілактики насильства у сучасній сім'ї.

Зокрема, використання у дослідженні феномену насильства в сім'ї принципу системного підходу, дозволило нам розглянути насильство в якості комунікативної системи, з'ясувати особливості проблеми насильства щодо дітей в різних типах сімей, з'ясувати наявність і характер проблемних зон у сімейному оточенні дитини, отримати дані про взаємозв'язок між типом сім'ї і поширеністю окремих форм насильства, схарактеризувати рівні виховного потенціалу батьків стосовно їхньої готовності і здатності застосовувати ненасильницький спосіб виховання дитини тощо. Поряд із використанням принципу системного підходу

звжали на принцип конкретно-історичного підходу до вивчення особливостей насильницької поведінки в сім'ї, що виражається в розгляді об'єктивних умов насильницького конфлікту: місця, часу, конкретної обстановки у конкретній сім'ї, а також на основні дослідження індивідуально-психологічного підходу. Оскільки ці підходи взаємопов'язані між собою і доповнюють один одного, вважаємо, що не менш важливим при організації дослідження насильства в сім'ї є принцип мультидисциплінарності, що орієнтує дослідників на максимально широке використання досягнень усіх галузей наукового знання.

Література:

1. Бандурка О.М. та ін.. Партнерські взаємовідносини між населенням та міліцією: підручник/О.М. Бандурка. — Харків: Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2003. — 352 с.
2. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека — /В.К. Вилюнас. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — С. 288.
3. Домострой/Сост. В.В. Колесова. — М.: Сов. Россия, 1990. — 304 с.
4. Deutsch M The resolution of conflict: constructive and destructive processes. New Haven, CT Yale University Press, 1973. — P. 217.
5. Дмитренко М. І., Тропін М. В., Власов П. О. Попередження насильства в сім'ї/М.І. Дмитренко, М.В. Тропін, П.О. Власов. — Дніпропетровськ. — 2001. — 50 с.
6. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» — К: Відомості Верховної Ради (ВВР), 2002. — №10. — С. 70.
7. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми: [навч. — метод. посібник]/[за редакцією К.Б. Шевченко, І.М. Трубавіної]. — К.: Юрисконсульт. — 2005. — 452 с.
8. Тульчинский Г.Л. Самозванство. Феноменология зла и метафизика свободы/Г.Л. Тульчинский. — СПб.: Изд-во РХГИ, 1996. — С. 10-24.

Рассматриваются основные концептуальные подходы к анализу насилия в семье, которые помогают рассматривать насилие в качестве

коммуникативной системы, выяснить наличие и характер проблемных зон в семейном окружении ребенка.

Ключевые слова: семья, профилактика насилия, физическое и психическое насилие, теории возникновения насилия.

In the article are the main concepts according to the analysis of violence in the family that permits to consider the violence as the communicating system and to elucidate the character of problem zones of the child's surrounding in the family.

Keywords: family, violence, physical and psychical violence, theories of arising of the violence.

УДК 37; 8.091.12'041

Н. Є. Попович, м. Кіровоград

КРИТЕРІЇ РОЗВИТКУ ГОТОВНОСТІ ДО САМООСВІТИ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

В статті аналізується сутність поняття «готовність до самоосвіти». На основі функціонального та особистісного підходу визначені критеріальні характеристики досліджуваного феномену.

Ключові слова: готовність до самоосвіти, готовність до діяльності, ціннісні орієнтації, активність, установка, диспозиція.

На сучасному етапі розвитку освіти підготовка майбутніх вчителів є одним із основних завдань, сформульованих в «Концепції гуманітарної освіти України», «Освіта. Освіта ХХІ століття», «Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти». Модернізація вітчизняної системи освіти здійснюється в контексті ідеї безперервної освіти. Особливої актуальності в контексті організації безперервної освіти набуває проблема самовиховання, саморозвитку.

Міжнародна комісія ЮНЕСКО з розвитку освіти ще в 1972 р. зробила висновок, що «освіта, щоб відповідати сучасним вимогам, повинна керуватися наступними основоположними ідеями: демократизація, безперервність, гнучкість... Головне призначення освіти полягає у підготовці майбутньої дорослої людини до різних форм самостійної діяльності і самоосвіти» [1, с. 5].